

EWA SADZIŃSKA
Łódź (Polska)

KATEGORIA MOTTA WE WSPÓŁCZESNYM LITERATUROZNAWSTWIE

Termin *motto*¹, jak wynika z ustaleń badaczy, pojawia się na kartach słowników dopiero w wieku XVIII². Pierwsze wzmianki o nim można odnaleźć, zgodnie z tym, co ustaliła Krista Segermann, w słowniku angielskim *Oxford English Dictionary* (1711), następnie we francuskim *Dictionnaire universel françois et latin de Trévoux* (1752) i niemieckim *Deutsches Fremdwörterbuch* (1761)³. Na gruncie polskim i rosyjskim termin ten upowszechnił się dopiero w następnym stuleciu. Przy czym tradycja rosyjska jest nieco wcześniejsza: rosyjski odpowiednik, hasło *эпиграф* podaje już *Словарь древней и новой поэзии* Mikołaja Ostołopowa, wydany w 1821 roku. Oto definicja:

Одно слово или изречение в прозе или стихах, взятое из какого-либо известного писателя или свое собственное, которое помещают авторы в начале своих сочинений и тем дают понятие о предмете оных⁴.

Natomiast w czterotomowym słowniku Włodzimierza Dala z lat 1863–1866 brak odrębnego leksemu *эпиграф*; jedynie pod hasłem *эпиграмма* znajduje się następująca wzmianka – dla porządku przytaczamy hasło w całości:

ЭПИГРАММА ж. *греч.* краткое стихотворенье, с основою острой или колкой мысли. У нас эпиграмма приняла вид колкой насмешки. *-матический*, к ней относящ. *-тист*, сочинитель эпиграмм. *Эпиграф* м. изречение, которое писатель, как значок или знамя, выставляет в заголовке своего сочиненья: девиз, словцо, оголовок⁵.

W Polsce, jak odnotowuje Henryk Markiewicz, pojęcie *motto*, w znaczeniu motto książkowe, weszło do użycia dopiero w drugiej połowie XIX wieku; do

¹ Włoski wyraz *motto* (*dowcip; wyraz*) wywodzi się z łaciny (*mottum* – chrząkanie, pomrukiwanie) – zob.: W. Kopaliński, *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych* – <http://www.sloownik-online.pl/kopaliniski/6968D9D59BA0A11EC12565DF00364DDD.php> [23.07.2011]. W takim brzmieniu przyjął się on w języku niemieckim, natomiast we francuskim, hiszpańskim i rosyjskim funkcjonuje jego odpowiednik – *epigrafe* (z greckiego *épigraphe*). W języku polskim i angielskim oba te wyrazy używane są zamiennie. Na ten temat zob. również: K. Segermann, *Das Auftreten des Begriffs im 18. Jahrhunderts*, [w:] K. Segermann, *Das Motto in der Lyrik*, München 1977, s. 11; H. Markiewicza, *Notatki do historii motta w literaturze polskiej*, [w:] H. Markiewicz, *O cytatach i przypisach*, Kraków 2004, s. 41.

² Szerzej na ten temat traktuje jeden z rozdziałów przywoływanego wyżej studium Segermann: *Das Auftreten des Begriffs im 18. Jahrhundert*..., s. 11–14; także artykuł H. Markiewicza, *Notatki do historii motta w literaturze polskiej*..., s. 41–42.

³ Ibidem.

⁴ Zob.: *Словарь древней и новой поэзии*, сост. Н. Остолоповым, СПб 1821, ч. I, s. 398, jak również: Ю. Б. Орлицкий, *Эпиграф*, [w:] *Поэтика. Словарь актуальных терминов и понятий*, гл. науч. ред. Н. Д. Тамарченко, Москва 2008, s. 307.

⁵ В. И. Даль, *Толковый словарь живого великорусского языка: в 4 т.*, СПб 1863–1866, т. IV – cyt. wg: <http://slovari.yandex.ru/~книги/Толковый%20словарь%20Даля/ЭПИГРАММА/> [23.07.2011].

tego czasu używane były pojęcia *godło* i *epigraf*⁶. *Encyklopedia Powszechna* Samuela Orgelbranda (tom VIII) z 1861 roku nie zawiera jeszcze hasła *motto*; w tomie VIII odnajdziemy natomiast taką oto informację na temat *epigrafu*:

[...] napis na czele książki albo rozprawy, u nas także godłem nazywany, a wyrażający w niewielu słowach przedmiot lub ducha dzieła⁷.

Podobną charakterystykę *motta* – w wersji rozpowszechnionej przez literaturę wieku XIX jako cytat przed utworem lub jego fragmentem – można znaleźć w większości współczesnych syntez i słowników teoretyczno- i historycznoliterackich⁸.

W literaturoznawstwie współczesnym kategoria *motta* ma już utrwaloną pozycję. Choć i teraz nierzadko można spotkać się z opinią, że nie została jeszcze opracowana jednolita uniwersalna teoria *motta*⁹. Być może, przyczyny takiego stanu rzeczy należy upatrywać w niezbyt dużej ilości faktów literackich, które mogłyby być objęte refleksją teoretyczną. W większości analiz *motto*, podobnie jak inne części wstępne (takie jak tytuł, podtytuł, wstęp, przedmowa czy dedykacja)¹⁰, bywa podporządkowywane bardziej ogólnym zagadnieniom, zagadnieniom intertekstualności i tylko nieliczne rozprawy traktują je jako odrębny problem badawczy.

Wzrost zainteresowania kategorią *motta* w badaniach literackich nastąpił stosunkowo niedawno – w latach sześćdziesiątych XX w. Niewątpliwie przyczyniły się do tego prace poświęcone kwestii cytatu i cytowania w literaturze,

⁶ H. Markiewicz, *Notatki do historii motta w literaturze polskiej...*, s. 42.

⁷ Cyt. za: H. Markiewicz, *Notatki do historii motta w literaturze polskiej...*, s. 42.

⁸ Por.: S. Skwarczyńska, *Wstęp do nauki o literaturze*, Warszawa 1954, t. I, s. 455. A. Kowalczykowa, *Motto*, [w:] *Słownik literatury polskiej XIX wieku*, pod red. J. Bachorza i A. Kowalczykowej, Wrocław 2002, s. 576–579; A. Квятковский, *Поэтический словарь*, Москва 1966, s. 356; *Краткая литературная энциклопедия*, гл. ред. А. А. Сурков, Москва 1975; А. В. Кулагин, *Эпиграф*, [w:] *Литературоведческие термины (материалы к словарю)*, Коломна 1997, s. 52; А. В. Ламзина, *Рама произведения (эпиграф)*, [w:] *Литературная энциклопедия терминов и понятий*, гл. ред. и сост. А. Н. Николюкин, Москва 2003, s. 850–851; Ю. Б. Орлицкий, *Эпиграф*, [w:] *Поэтика. Словарь актуальных терминов и понятий*, гл. науч. ред. Н. Д. Тамарченко, Москва 2008, s. 306–307; *Enciclopedia Italiana di scienze, lettere ed arti*, Milano 1934, t. XXIV, s. 986 i in.

⁹ Н. А. Жирмунская, *Эпиграф и проблема импликации в поэтическом тексте (на материале поэзии Анны Ахматовой)*, „Res Philologica. Филологические исследования”, отв. ред. Д. С. Лихачев, Москва–Ленинград 1990, s. 342.

¹⁰ W polskich pracach teoretyczno- i historycznoliterackich na określenie różnego rodzaju elementów poprzedzających dzieło spotkać można także inne, synonimiczne określenia, np.: *додаткове частки конструкcyjne dzieła literackiego*; *delimitatory zewnętrzne*; *inicjalne частки delimitacyjne*; *elementy inicjalne ramy (wydawniczej) utworu*; *elementy wprowadzające* – zob. m.in.: T. Dobrzyńska, *Delimitacja tekstu literackiego*, Wrocław 1974; T. Dobrzyńska, *Delimitacja tekstu pisanego i mówionego*, [w:] *Tekst. Język. Poetyka. Zbiór studiów*, pod red. M. R. Mayenowej, Wrocław 1978, s. 101–118; R. Ociecek, *O różnych aspektach badań literackiej ramy wydawniczej w książkach dawnych*, [w:] *O literackiej ramie wydawniczej w książkach dawnych*, red. R. Ociecek, Katowice 1990, s. 7–20; M. R. Mayenowa, *Poetyka teoretyczna. Zagadnienia języka*, Warszawa 1974 (Rozdz. V *Struktura tekstu*. 4. *Tekst literacki – pojęcie całości i pojęcie ramy*). Na gruncie rosyjskim używane są następujące terminy: *рама произведения*; *оглавление*; *заголовочный комплекс* – zob.: Ю. Лотман, *Структура художественного текста*, Москва 1970; Б. Успенский, *Поэтика композиции. Структура художественного текста и типология композиционной формы*, Москва 1970. W literaturoznawstwie zachodnim natomiast – *parateksty*, wprowadzone do terminologii naukowej przez Gérarda Genette’a. Nazwą *paratekst* w tym właśnie znaczeniu posłużył się on po raz pierwszy w rozprawie *Palimpsesty. Literatura drugiego stopnia (Palimpsestes. La Littérature Au second degré)*, Paris 1982). W całości paratekstom poświęcona jest jednak kolejna praca tego badacza – *Progi (Seuils)*, Paris 1987).

głównie badaczy rosyjskich i niemieckich¹¹. W licznych rozprawach i artykułach powstałych na ten temat cytaty traktowane są jako konstytutywny element utworu, jako istotny element koncepcji autorskiej, cytowanie zaś – jako ważny, świadomy zabieg literacki, będący wyrazem stosunku twórcy do dokonania poprzednika i wyrazistym sposobem usytuowania dzieła w kontekście tradycji literackiej¹². Jedną z odmian cytatu, jak wiadomo, jest właśnie motto.

Pokaźna grupa prac, w których zaczął pojawiać się problem motta (szerzej – cytatu), związana była z rozszerzeniem perspektywy teoretycznej na całość kształt związków międzytekstowych. Studia nad tego typu relacjami były inspirowane różnymi tradycjami badawczymi, spośród których najważniejsza okazała się Bachtinowska koncepcja „dialogowości”, a więc teoria „cudzego” słowa jako uniwersalnej międzykulturowej kategorii.

Idea dialogu, przypomnijmy, zajmuje istotne miejsce w estetyce badacza rosyjskiego. Utwór literacki – zgodnie z jego teorią – składa się po części ze słów własnych pisarza, a po części ze słów cytowanych, a więc „cudzych”¹³. Każda wypowiedź, w tym również ta o charakterze literackim, znajduje się z innymi wypowiedziami w sytuacji dialogu¹⁴. W świetle ustaleń Bachtina motto jako „cudze” słowo jest jednym ze sposobów inicjowania dialogu między tekstami w przestrzeni kulturowej.

Recepcja Bachtina odegrała istotną rolę w literaturoznawstwie rosyjskim, zwłaszcza w badaniach semiotycznych szkoły tartuskiej, których kluczowymi kategoriami są „teksty w tekstach”, a więc i motto¹⁵.

¹¹ Do najczęściej wymienianych prac teoretycznych z tego okresu należą m.in.: W. Krause, *Versuch einer allgemeinen Theorie des Zitats*, Wien 1958; H. Meyer, *Das Zitat in der Erzählkunst. Zur Geschichte und Poetik des europäischen Romans*, Stuttgart 1961; Z prac rosyjskich warto odnotować następujące pozycje: Ю. Левин, Д. Л. Сегал, Р. Д. Тименчик, В. Н. Топоров, Т. В. Цивьян, *Русская семантическая поэтика как потенциальная культурная парадигма*, „Russian Literature”, 1974, nr 7/8; Г. К. Левинтон, *К проблеме литературной цитатности*, [w:] *Материалы XXVI научной студенческой конференции. Литературоведение. Лингвистика*, Тарту 1971, s. 52–57.

¹² Bogata bibliografia prac poświęconych cytatom zawarta jest w publikacjach badaczki rosyjskiej Jekatieriny Kozickiej: *Смыслообразующая функция цитаты в поэтическом тексте: Пособие к спецкурсу*, Тверь 1999; *Цитата, «чужое» слово, интертекст: материалы к библиографии*, [w:] *Литературный текст: проблемы и методы исследования. «Свое» и «чужое» слово в художественном тексте*, вып. V, Тверь 1999 – Internet: http://dll.botik.ru/az/lit/coll/litext5/23_koz_b.htm [20.07.2011]; jak również w artykule polskiego badacza Włodzimierza Boleckiego – zob.: W. Bolecki, *Historyk literatury i cytaty*, [w:] *Problemy teorii literatury*, pod red. H. Markiewicza, Wrocław 1998, t. IV, s. 387–408.

¹³ Na temat typologii form „cudzego” słowa w tekście autorskim i jego relacji zob. też prace współczesnych badaczy rosyjskich: Н. П. Васильев, *Формы диалога с «чужим» словом в русской поэзии XVIII–начала XX века*, [w:] *Литературный текст: проблемы и методы исследования V. «Свое» и «чужое» слово в художественном тексте*, сб. научн. тр., Тверь 1999, s. 14–22; Ю. Лотман, *«Чужое слово» в поэтическом тексте*, [w:] *О поэтах и поэзии. Анализ поэтического текста. Статьи. Исследования. Заметки*, вст. ст. М. Л. Гаспарова, Санкт-Петербург 2001, s. 109–116; Н. П. Кругликова, *«Чужое слово» в заглавии художественного текста* – cyt. za: http://www.phil.pu.ru/depts/02/anglistikaXXI_01/34.htm [15.05.2011]; Е. А. Козицкая, *«Чужое слово» в структуре стихотворения: к проблеме диалогичности в лирике*, [w:] *Литературный текст. Проблемы и методы исследования*, сб. научн. тр., Тверь 1994, s. 111–119; Н. А. Фатеева, *Типология интертекстуальных элементов и связей в художественной речи*, „Известия Академии наук. Серия литературы и языка”, 1998, т. 57, № 5, s. 25–38.

¹⁴ М. М. Бахтин, *Слово в романе*, [в:] *Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет*, Москва 1975, s. 86, 87; 89–90, 93 i in.

¹⁵ Zob. m.in.: Г. К. Левинтон, *К проблеме литературной цитатности*, [w:] *Материалы XXVI научной студенческой конференции. Литературоведение. Лингвистика*, Тарту 1971, s. 52–57; Ю. Лотман, *Текст в тексте*, „Semiotiké”, nr 14, Tartu 1981; З. Г. Минц, *Блок и Пушкин*, [w:] *Труды по русской и славянской филологии*, Тарту 1973, nr XXI, s. 135–296.

Rozwinięciem Bachtinowskiej koncepcji „dialogowości” była teoria intertekstu, intertekstualności, sformułowana w literaturoznawstwie zachodnim, zwłaszcza we francuskim i niemieckim kręgu językowym. Pojęcie intertekstualności (jako sfery oddziaływań wewnątrz- i międzytekstowych), jak wiadomo, wprowadziła badaczka francuska pochodzenia bułgarskiego Julia Kristeva. Jej głośna rozprawa z 1967 roku *Semiotiké. Recherches pour une sémanalyse*¹⁶, traktująca tekst jako „mozaikę cytatów”, oraz liczne prace badaczy francuskich (z grupy Tel Quel) zapoczątkowały badania nad rozległym obszarem zjawisk intertekstualnych, wśród których motto należy – naszym zdaniem – do najbardziej interesujących.

Rozszerzenie obszaru badań, jak również zastosowanie nowoczesnej aparatury badawczej pozwoliło na poczynienie nowych obserwacji, na wiele interesujących spostrzeżeń i konkluzji, uzupełniających dotychczasową wiedzę na temat motta i jego roli w tekście literackim.

W nowym, intertekstualnym ujęciu problematykę motta przedstawił w latach osiemdziesiątych ubiegłego wieku Gérard Genette w rozprawie pod tytułem *Progi (Seuils)*¹⁷. Francuski badacz dokonał szczegółowej analizy „paratekstualnej przestrzeni”¹⁸, czyli takich komponentów, które znajdują się na obrzeżach, na progu właściwego tekstu. Według typologii Genette’a motta stanowią jeden z aspektów intertekstualności, a mianowicie paratekstualności¹⁹.

Francuski badacz sklasyfikował parateksty m.in. ze względu na ich przestrzenne i czasowe usytuowanie wobec tekstu. Rozróżnił wśród nich peryteksty (*péritextes*) – elementy usytuowane w obrębie dzieła, do których zaliczył nazwisko autora, tytuł, datowanie, wstępy, dedykacje i motta – oraz epiteksty (*épitextes*), czyli wypowiedzi, które nie zostały opublikowane razem ze swoim obiektem. Rozważaniom na temat motta poświęcił on osobny rozdział – *Les épigraphes*²⁰. Zaproponowana przez Genette’a klasyfikacja funkcjonalna mott przedstawia się następująco: komentarz tytułu (niekiedy w postaci jego stanowczego uzasadnienia); komentarz tekstu (sprecyzowanie jego semantyki); funkcja autorytetu i „ozdoby”; tak zwany „efekt motta” (sytuacja, gdy sama obecność lub brak motta świadczą o epoce, gatunku lub tendencji dzieła). Podstawową funkcją motta jest, zdaniem autora, objaśnianie nazwy dzieła i ujawnianie jego

¹⁶ Zob.: J. Kristeva, *Semiotiké. Recherches pour une sémanalyse*, Paris 1969.

¹⁷ G. Genette, *Seuils*, Paris 1987.

¹⁸ Określenie Elżbiety Feliksiak – zob.: E. Feliksiak, *Mowa i milczenie motta*, [w:] *Semantyka milczenia 2*, pod red. K. Handke, Warszawa 2002, s. 90.

¹⁹ Klasyfikacji intertekstualności dokonał Gérard Genette w swojej wcześniejszej rozprawie *Palimpseste. La littérature Au second degré*. Wyróżnił jej pięć typów:

1. **intertekstualność** rozumianą w wąskim znaczeniu jako występowanie tekstu w tekście (cytat, aluzja, plagiat itp.);
2. **paratekstualność**, w obręb której wchodzi wszelkie komentarze do utworu zawarte w nim samym, a więc przedmowy, posłowania, tytuły, motta;
3. **metatekstualność**; ten typ relacji międzytekstowych występuje wtedy, gdy w jednym tekście pojawiają się komentarze dotyczące innego tekstu, najczęściej krytyczne;
4. **hipertekstualność** – gdy zachodzi relacja łącząca tekst B (hipertekst) z wcześniejszym tekstem A (hipotekstem);
5. **architekstualność** polegającą na tym, że tekst odsyła zawsze do ogólnych reguł, według których został zbudowany, co niekiedy bywa zaznaczone w sposób paratekstowy.

²⁰ Zob.: G. Genette, *Motti*, [w:] G. Genette, *Paratexte...*, s. 141–156.

genezy, w następnej kolejności – wyjaśnianie sensu dzieła²¹. Francuskiemu badaczowi zawdzięczamy podstawowe instrumentarium współczesnej wiedzy na temat motta.

Nie mniej cenny wkład do badań nad kategorią motta w tekście literackim wniosły dwie fundamentalne monografie badaczy niemieckich – Rudolfa Böhma *Das Motto in der englischen Literatur des 19. Jahrhunderts*²² i Kristy Segermann *Das Motto in der Lyrik*²³. Obie prace, choć opublikowane jeszcze w latach siedemdziesiątych ubiegłego stulecia, zawierają gruntowny materiał teoretyczny, do którego będą odwoływały się kolejne pokolenia badaczy. Autorzy niemieccy skoncentrowali się zarówno na historii pojęcia, na jego przemianach w zależności od epoki, jak i na klasyfikacji źródeł, z jakich mogą pochodzić motta, oraz na ich analizie funkcjonalnej.

Rudolf Böhm przeprowadził badania na bogatym materiale egzemplifikacyjnym (zbiór 4000 mott) zaczerpniętym z literatury angielskiej (analizie poddane zostały utwory z lat 1820–1920). Uwzględniając subtelne różnice i odmiany motta, badacz wyróżnił siedem funkcji motta: naprowadzenia emocjonalnego, racjonalnego przygotowania, informacyjną (dotyczącą treści), komentarza autorskiego, wywoływania napięcia, kontrastową i integrującą. Wszystkie, zdaniem badacza, dają się sprowadzić do funkcji konkretnego aktu mowy, a więc kognitywnej, ekspresywnej, fatycznej i metatekstowej²⁴. Wymieniona praca zawiera również klasyfikację źródeł, z jakich mogą pochodzić motta. Podkreślając ich różnorodność, badacz wskazuje najczęściej wykorzystywane, wśród których wyróżnia: źródła naukowe (cytaty zaczerpnięte z rozpraw o charakterze filozoficznym, historycznym, literaturoznawczym, przyrodoznawczym itp.), biblijno-religijne; ludowe (pieśni ludowe, przysłowia itp.); tak zwane źródła aktualne (cytaty z artykułów prasowych, aktów prawnych itp.); źródła prywatne (cytaty z listów, pamiętników, wspomnień) czy wreszcie własne cytaty (autocytaty) lub motta utworzone dla potrzeb danego tekstu (motta-mistyfikacje, inaczej – pseudomotta)²⁵. Podział klasyfikacyjny Böhma okazuje się w praktyce sprawnym narzędziem opisu konkretnych historycznoliterackich, na co często zwracają uwagę współcześni badacze²⁶.

Z kolei typologia mott zaproponowana przez Segermann uwzględnia inny aspekt – cechy formalne motta. Na przykładach zaczerpniętych z literatury francuskiej (głównie utworów lirycznych powstałych w latach 1822–1837) badaczka niemiecka wyróżniła pięć typów motta na podstawie jego historycznie ukształtowanych form, a więc: motto typu decorum (ozdoba szaty typograficznej); jako dewiza lub sentencja (wskazująca na koncepcję utworu bądź maksymę

²¹ Ibidem.

²² R. Böhm, *Das Motto in der englischen Literatur des 19. Jahrhunderts*, München 1975.

²³ K. Segermann, *Das Motto in der Lyrik*...

²⁴ Zob.: R. Böhm, *Das Motto in der englischen Literatur...*, s. 110–193.

²⁵ Ibidem, s. 20–110. Motta wymyślone przez samego autora, mistyfikacje utworzone dla potrzeb własnego tekstu – w ślad za badaczem rosyjskim Ju. B. Orlickim – nazywamy pseudomottami – zob.: Ю. Б. Орлицкий, *Эпиграф*, [w:] *Поэтика. Словарь актуальных терминов и понятий...*, s. 307.

²⁶ Por.: E. Feliksiak, *Mowa i milczenie motta...*; O. Głowko, *Motta. Czy tylko hold romantycznej mody?*, [w:] O. Głowko, *Idee romantyzmu w „Nocach rosyjskich” Włodzimierza Odojewskiego*, Łódź 1997, s. 55–84.

życiową); motto typu emblematycznego (sentencjonalna interpretacja jednostkowego losu bądź zdarzenia, emocjonalna interpretacja rozwoju wydarzeń, charakteryzująca interpretacja postaci); jako argumentum (w sensie zarysu treści – podanie tematu lub tonu emocjonalnego, wyróżnienie elementów, wskazanie tła bądź głównego motywu, rzucenie nowego światła na utwór); jako ścisły cytat z przywołaniem autorytetu (gwarancja wiarygodności, aprobatą, wskazanie faktycznych źródeł wykorzystanych w dziele)²⁷. Proponowane przez Segermann rozróżnienie, jak sugerują współcześni badacze, jest niekonsekwentne i wymaga korekty, nie uwzględnia bowiem innych – poza sentencjami, przysłowiami i formami paraliterackimi – form przytoczenia, jak np. hasła słownikowe i encyklopedyczne, fragmenty diariuszy czy notatki prasowe²⁸.

Przedstawione wyżej próby typologii motta są w ogólnych zarysach zgodne z propozycjami innych badaczy. Istotne uzupełnienia teoretyczne wnoszą również prace współczesnych badaczy – zagranicznych i polskich – o charakterze historycznoliterackim, poświęcone głównie analizie motta w oddzielnych utworach bądź w twórczości poszczególnych autorów.

W literaturoznawstwie rosyjskim zagadnienie motta w tekście literackim, jak wynika z naszych obserwacji, zajmuje poczesne miejsce. Świadczą o tym liczne powstałe na ten temat artykuły i rozprawy, jak również tematyczne konferencje naukowe poświęcone w całości mottu, bądź też elementom inicjalnym ramy utworu²⁹.

W rosyjskiej literaturze przedmiotu na uwagę z pewnością zasługuje niezwykle interesujący artykuł Niny Żyrmunskiej *Эпиграф и проблема импликации в поэтическом тексте (на материале поэзии Анны Ахматовой)*, traktujący o relacjach międzytekstowych na linii motto – tekst zasadniczy³⁰. Zdaniem badaczki można je rozpatrywać na różnych płaszczyznach: semantycznej, strukturalnej, stylistycznej lub biograficznej. Charakter tych relacji, jak twierdzi Żyrmunskaja, zależy od specyfiki gatunkowej tekstu zasadniczego i samego motta, a także od tradycji literackiej, prądu literackiego, jak również od indywidualnego stylu autorskiego. Jeżeli chodzi o źródła motta, to z funkcjonalnego punktu widzenia istotne są dla badaczki następujące sprawy (objęte umownym określeniem „kategoria dystansu” – „категория дистанцированности”): język przytoczenia (motto w języku ojczystym/obcym; cytowane w oryginale czy w przekładzie); tradycja literacka, do której odwołuje się pisarz w motcie oraz ogólna jego dostępność/znajomość. Rozważania natury teoretycznej kończy Żyrmunskaja konstatacją, iż w utworach lirycznych relacje

²⁷ Zob.: K. Segermann, *Das Motto in der Lyrik...*, s. 43–146.

²⁸ Takie stanowisko reprezentuje m.in. Magdalena Jonca – zob.: M. Jonca, *Funkcje motta w liryce*, „Litteraria” XX 1988, s. 122.

²⁹ Warto w tym miejscu odnotować konferencję naukową *Феномен заглавия: Эпиграф как часть заголовочного комплекса*, która odbyła się w dniach 28–29 marca 2002 roku w Moskwie. Konferencję zorganizowała Katedra Poetyki Historycznej i Teoretycznej Rosyjskiego Państwowego Uniwersytetu Humanistycznego przy współpracy Katedry Teorii Literatury Państwowego Uniwersytetu w Twerze. Uczestniczyli w niej głównie rosyjscy historycy i teoretycy literatury z Moskwy, Tweru, Samary, Kołomny, Orenburga i in. Badacze obradowali w następujących sekcjach: *Статус и функции эпиграфа в литературном тексте*; *Эпиграф в русской и зарубежной литературе*; *Эпиграф в литературе «серебряного века»*.

³⁰ Н. А. Жирмунская, *Эпиграф и проблема импликации в поэтическом тексте...*, s. 342–350.

międzytekstowe są szczególnie złożone; motta mogą pełnić w nich różnorodne funkcje: pogłębiać perspektywę; tworzyć płaszczyznę polifoniczną, niekiedy dialogową; formułować uogólnienia; wywoływać nieoczekiwane skojarzenia. Motta, implikujące historyczne i kulturowe asocjacje, tworzą tło intelektualne i estetyczne wiersza. W ujęciu całościowym (w ramach twórczości danego autora) dookreślają świat wewnętrzny poety; analizowane oddzielnie – wzbogacając semantykę tekstu³¹.

Kwestia motta w tekście literackim zajmuje widoczne miejsce również w dorobku naukowym Natalii Kuzminy³². Wyjątkowo ciekawy, naszym zdaniem, wydaje się jeden z jej artykułów poświęcony klasyfikacji funkcjonalnej motta – *Эпиграф в коммуникативном пространстве художественного текста*³³. Traktując motto w ujęciu semiotycznym (jako znak komunikacyjny), badaczka podkreśla, że istota jego tkwi w procesie funkcjonowania. Podobnie jak inni badacze, Kuzmina podkreśla wielofunkcyjność motta. Podstawowa i uniwersalna jego funkcja, zarówno w tekście artystycznym, jak i nieartystycznym to funkcja dialogowa. Motto jest bowiem jednym ze sposobów dialogizacji monologu (tekstu), formą wprowadzenia innego, nieautorskiego punktu widzenia. Poprzez „cudzy” tekst autor otwiera zewnętrzną granicę tekstu dla związków intertekstualnych, wzbogacając tym samym świat wewnętrzny swego utworu³⁴. Motto może realizować również funkcję informacyjną i kompozycyjną. Informacja zawarta w motcie dotyczy zazwyczaj autora (jego gustów literackich), bądź tekstu zasadniczego, a więc informuje o jego treści, czy koncepcji utworu. O funkcji kompozycyjnej motta można mówić wtedy, gdy jego wybór zdeteminował w widoczny sposób kształt leksykalno-stylistyczny utworu.

Ze względu na ambiwalentny charakter motta („swój – cudzy” tekst) Kuzmina wyróżnia motta autonomiczne (jako zakończony fragment tekstu) i metonimiczne. Zgodnie z jej koncepcją, do pierwszej grupy kwalifikują się motta-przysłowia, powiedzonka, formuły, aforyzmy; do drugiej – motta-cytaty, odbierane jako część pewnego tekstu, jego reprezentant. W wymienionych typach motta uniwersalna funkcja dialogowa realizuje się w różny sposób: w autonomicznych mamy do czynienia z dialogiem motto – tekst zasadniczy, w metonimicznych – będą to już bardziej złożone związki między tekstem źródłowym, mottem i tekstem zasadniczym. Motto – konstatuje Kuzmina – tworzy przestrzeń komunikacji międzytekstowej i zarazem jest przez nią określane³⁵.

³¹ Ibidem s. 342–344.

³² Zob. m.in.: Н. А. Кузьмина, *Эпиграф как лингвостилистическое средство и его роль в композиции стихотворения*, [w:] *Композиционное членение и языковые особенности художественного произведения. Сб. научн. тр.*, Москва 1987, s. 68–79; *Цитата в научном и художественном тексте*, [w:] *Художественный текст: единицы и уровни организации*, Омск 1991; *Культурные знаки поэтического текста*, „Вестник Омского университета”, 1997, № 1, s. 74–78; *Интертекст и интертекстуальность: к определению понятий*, „Текст как объект многоаспектного исследования”, Санкт-Петербург 1998, вып. 3, ч. 1, s. 27–35.

³³ Н. А. Кузьмина, *Эпиграф в коммуникативном пространстве художественного текста*, „Вестник Омского университета”, 1997, № 2, s. 60–63.

³⁴ Zob. na ten temat również: Н. А. Фатеева, *Типология интертекстуальных элементов и связей в художественной речи*, „Известия Академии Наук. Серия литературы и языка”, 1998, т. 57, № 5, s. 32.

³⁵ Dodajmy, że klasyfikacja Kuzminy zyskała uznanie wśród badaczy, np. Irina Koszczijenko w oparciu o wspomnianą typologię dokonała analizy Puszkiniowskich mott w rozprawie doktorskiej

Z nie mniejszą uwagą problematykę motta traktuje inna badaczka rosyjska, Jekaterina Kozickaja. Spośród licznych prac poświęconych – w większym lub mniejszym stopniu – temu zagadnieniu³⁶ na szczególną uwagę zasługuje jedna z jej ostatnich publikacji – rezultat wieloletnich badań – *Смыслообразующая функция цитаты в поэтическом тексте*³⁷. Studium to systematyzuje dotychczasową wiedzę na temat cytatu, w tym także motta. Zgodnie z typologią Kozickiej, motto jest rodzajem cytatu eksplicytnego, zawierającego jawne odsyłacze do swego źródła³⁸. Dodajmy: nie tylko odsyła do pre-tekstu, ale i zachowuje z nim widoczny związek – przywołuje kontekst macierzysty, który powinien być uwzględniony w interpretacji utworu. Badaczka stwierdza:

Эпиграф обладает всеми свойствами цитаты, создает сложный образ, рассчитанный на восприятие также и того контекста, из которого эпиграф извлечен³⁹.

Sprzyja temu szczególny status motta: usytuowanie w tzw. nacechowanej pozycji⁴⁰ utworu pozwala od razu włączyć do tekstu zapożyczającego tematy, obrazy, motywy z tekstu źródłowego.

Interesujące wydają się ustalenia badaczki na temat ambiwalentnego charakteru motta („cudze” – „swoje” słowo), zwłaszcza, gdy mamy do czynienia z przytoczeniem obcojęzycznym. Zachodzi wtedy podwójna gra: jeżeli motto z genetycznego punktu widzenia jest „cudzym” słowem, to motto o proveniencji zagranicznej jest – w myśl jej koncepcji – „podwójnie cudzym słowem”, a zarazem pozostaje integralnym komponentem tekstu autorskiego⁴¹.

Полифункциональность эпиграфа в творчестве А. С. Пушкина, Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук (на правах рукописи), Санкт-Петербург 2004.

³⁶ Oto niektóre z nich: *Автоцитация и интертекстуальность* (два стихотворения Б. Окуджавы), [w:] *Литературный текст. Проблемы и методы исследования*, Тверь 1998, вып. IV, s. 120–126; *Метрическая цитата: особенности функционирования*, [w:] *Актуальные проблемы филологии в вузе и школе: Материалы 9-ой Тверской межвуз. конф. ученых-филологов и школьных учителей*, 14–15 апреля 1995 г., Тверь 1995, s. 126–127; *Функции цитирования в русской рок-поэзии: К постановке проблемы*, [w:] *Вторые Майминские чтения*, Псков 1998, s. 53–57; *Цитата в структуре поэтического текста. Автореф. дис. на соиск уч. степ. канд. филол. наук.*, Тверь 1998; *Цитатная функция "ключевых слов" в поэтическом тексте*, [w:] *Художественный текст и культура 2: Тез. докл. на Междунар. конф.*, 23–25 сент. 1997 г., Владимир 1997, s. 19–20; *"Чужое" слово в поэтике русского рока*, [w:] *Русская рок-поэзия: текст и контекст: Сб. науч. тр.*, Тверь 1998, s. 49–56; *"Чужое слово" в структуре стихотворения: К проблеме диалогичности в лирике*, [w:] *Литературный текст. Проблемы и методы исследования. Сб. науч. тр.*, Тверь 1994, s. 111–119; *Эксплицированная и имплицитная цитата в поэтическом тексте*, [w:] *Проблемы и методы исследования литературного текста: К 60-летию И. В. Фоменко: Сб. науч. тр.*, Тверь 1997, s. 3–16; *Эпиграф и текст: о механизме смыслообразования*, [w:] *Литературный текст: проблемы и методы исследования. «Свое» и «чужое» слово в художественном тексте*, Тверь 1999, вып. V, – Internet: http://dll.botik.ru/az/lit/coll/litext5/23_koz_b.htm [20.06.2011].

³⁷ Е. А. Козицкая, *Смыслообразующая функция цитаты в поэтическом тексте: Пособие к спецкурсу*, Тверь 1999.

³⁸ Poza mottami do grupy cytatów eksplicytnych badaczka rosyjska zalicza również cytaty z czytelnymi sygnałami cytowania (za pomocą znaków graficznych – cudzysłów, kursywa, spacja), imiona własne i niekiedy dedykacje (nie mające intymnego charakteru) – zob.: Е. А. Козицкая, *Смыслообразующая функция цитаты в поэтическом тексте...*, s. 35–42.

³⁹ Ibidem.

⁴⁰ Pod pojęciem *nacechowana pozycja tekstu* rozumiemy początek (tytuł, pierwszy wers oraz fakultatywne motto i prolog) i koniec tekstu, bądź jego formalnie wydzielonej części (rozdziału, strofy) – zob.: И. В. Арнольд, *Значение сильной позиции для интерпретации художественного текста*, „Иностранные языки в школе”, 1978, № 4, s. 23–31.

⁴¹ Е. А. Козицкая, *Смыслообразующая функция цитаты в поэтическом тексте...*, s. 41.

Na zakończenie przeglądu prac poświęconych mottu w literaturoznawstwie rosyjskim przywołajmy jeszcze artykuł Natalii Wiesielowej *Заголовочный комплекс в новейшей русской поэзии: традиция и эксперимент*⁴². Mówi on o swego rodzaju manipulowaniu potencjałem semantycznym tych elementów tekstu, które tradycyjnie traktowane były – zarówno przez autorów, jak i czytelników – jako fakultatywne, a więc wszelkiego rodzaju paratekstów.

We współczesnej literaturze rosyjskiej praktyka epigrafii – stwierdza badaczka – jest dość popularna. Zainteresowanie mottem przejawia się m.in. w eksperymentowaniu z jego możliwościami. Rzadko spotykanym rozwiązaniem jest usytuowanie motta w nietypowym dla niego miejscu – nie na początku, zaraz po tytule, ale na końcu tekstu. W ten sposób motto traci swoją tradycyjną funkcję ekspozycji, funkcję prognozującą i w ogóle wypada z „przesłania paratekstualnej”. W zamian pełni inną funkcję – formuły końcowej; ponadto wraz z początkowym, tradycyjnie usytuowanym mottem może spinać tekst zasadniczy mocną klamrą kompozycyjno-semantyczną⁴³.

Warto odnotować, że motto jest nie tylko obiektem badań literaturoznawstwa, ale i innych, szeroko pojmowanych nauk humanistycznych. Na przykład, w ramach lingwistyki rozpatruje je Władimir Łukin⁴⁴. W jego ujęciu motto-cytat z atrybucją należy do kategorii tak zwanych *tekstów precedensowych*⁴⁵. W swych rozważaniach przenosi on więc akcent z tekstu autorskiego, dla którego motto jest niejako uzupełnieniem, na tę całość, z której ono pochodzi.

Termin *tekst precedensowy* (*прецедентный текст*) wprowadził do terminologii naukowej inny badacz rosyjski – Jurij Karaułow⁴⁶. W ślad za nim pod tym pojęciem będziemy rozumieć tekst znaczący pod względem poznawczym i emocjonalnym, tekst o charakterze ponadjednostkowym – znany szerokiemu kręgowi ludzi powiązanych wspólnym językiem i kulturą (znany również wcześniejszym i kolejnym pokoleniom), tekst regularnie pojawiający się w dyskursie – dodajmy, nie tylko literackim – w formie aluzji, cytatu, reminiscencji, streszczenia, przywołania nazwiska autora, imienia bohatera czy głównej idei⁴⁷. Tekstami precedensowymi według Karaułowa są więc dzieła literackie, mity, legendy, bajki, przysłowia, zagadki, jak również teksty publicystyczne i polityczne. Znajomość tekstów precedensowych jest wyznacznikiem przynależności do pewnej epoki i jej kultury i choć – jak słusznie stwierdza polska badaczka Elżbieta Gos – w różnych okresach różne teksty można traktować jako

⁴² Zob.: Н. А. Веселова, *Заголовочный комплекс в новейшей русской поэзии: традиция и эксперимент*, [w:] *Литературный текст: проблемы и методы исследования. «Свое» и «чужое» слово в художественном тексте: сборник научных трудов*, Тверь 1999, вып. V – Internet: http://uchcom.botik.ru/az/lit/coll/litext5/06_ves.htm [25.07.2011].

⁴³ Ibidem.

⁴⁴ Zob.: В. А. Лукин, *Текстовые знаки*, [w:] В. А. Лукин, *Художественный текст: Основы лингвистической теории и элементы анализа* – cyt. za: Internet: <http://www.gramota.ru/lukin.html?glava2-04.htm> [20.07.2011].

⁴⁵ W językoznawstwie rosyjskim pojęcie *tekstu precedensowego* jest w ostatnich latach szeroko i żywo dyskutowane; teksty precedensowe badane są m.in. w aspekcie intertekstualnym, kognitywnym, pragmatycznym, lingwokulturowym. W ramach kulturowej teorii języka badania nad tego typu tekstami prowadzi dziś m.in. językoznawcy z Uniwersytetu im. M. Łomonosowa w Moskwie – szerzej na ten temat zob.: E. Gos, *Co to jest tekst precedensowy?*, „Przegląd Rusycystyczny”, 2006, z. 4, s. 78–84.

⁴⁶ Ю. Н. Караулов, *Русский язык и языковая личность*, Москва 1987, s. 216–217.

⁴⁷ Ibidem, s. 216.

precedensowe, to istnieje pewien ich „kanon” ważny dla poczucia wspólnoty kulturowej, językowej, tożsamości narodowej⁴⁸.

Nie mniejszym zainteresowaniem cieszy się zagadnienie motta w polskim literaturoznawstwie. Z polskich prac na uwagę zasługuje m.in. artykuł Teresy Cieślukowskiej *Relacje międzytekstowe w tekście literackim*. Autorka skupiła się w nim głównie na analizie związków, jakie mogą zachodzić między mottem a tekstem utworu, któremu ono patronuje. Sama obecność motta, jak słusznie zauważa Cieślukowska, zakłada występowanie trzech typów relacji: motto – utwór zapożyczający; motto – tekst źródłowy; motto – utwór zapożyczający – utwór-matryca. To, czy owe odniesienia międzytekstowe zostaną wychwycone, czy przywołane zostaną potencjalne sensy wyznaczone przez powiązane ze sobą teksty, zależy przede wszystkim od odbiorcy-interpretatora, jego erudycji, kompetencji językowo-literackiej, a także od kontekstu kulturowego⁴⁹.

Artykuł Aliny Kowalczykowej *Motto romantyczne. Na marginesie lektur* wnosi z kolei pewne uzupełnienia do ww. ustaleń na temat funkcji motta. W oparciu o bogaty materiał źródłowy (zbiór pięciuset mott), zaczerpnięty z literatury polskiej, autorka stara się dowiedzieć, że motto miewa niezwykle zróżnicowane formy i zazwyczaj dynamizuje strukturę utworu⁵⁰.

Osobną grupę problemów związanych z kategorią motta przedstawiła Magdalena Jonca w artykule *Funkcje motta w liryce*. Przedmiotem badań są w nim niektóre sposoby istnienia motta w funkcji wywoływania napięcia. Badaczka skupiła się przede wszystkim na analizie form gatunkowo-stylistycznych motta i ich roli w procesie percepcji utworu⁵¹.

Nowy aspekt interesującego nas problemu uwzględnia artykuł Elżbiety Feliksiak *Mowa i milczenie motta*. Traktuje on bowiem o tej przestrzeni dla uzupełnień i dopowiedzeń, która tworzy się między dwoma tekstami – źródłowym motta i zapożyczającym, a więc o wartości, która w dotychczasowych badaniach była pomijana⁵². Badaczka analizuje różnorodne sposoby odkrywania „obszarów milczenia” w głębokiej pamięci motta – w jego tle zewnętrznym wobec dzieła zapożyczającego, któremu zostało przypisane motto. Jego milcząca pamięć sprzyja pogłębieniu interpretacji tekstu o aspekty dotąd niedostrzegane, uwzględnia sprawy przemilczane w potencjalnym dialogu między mottem, jego tekstem macierzystym i tekstem zapożyczającym⁵³.

Na zakończenie warto przywołać obszerny artykuł Danuty Szajnert *Peryteksty, intencje, interpretacja*, w którym autorka rozpatruje motta w aspekcie intertekstualności. Interesuje ją przede wszystkim rola, jaką mogą odgrywać peryteksty w rozpoznawaniu autorskich intencji kategorialnych i semantycznych⁵⁴. Jej zdaniem, motto to jedno z miejsc, w którym autor prezentuje wskazówki co

⁴⁸ E. Gos, *Co to jest tekst precedensowy?*..., s. 79.

⁴⁹ T. Cieślukowska, *Relacje międzytekstowe w tekście literackim*, „Przegląd Humanistyczny”, 1977, nr 6, s. 39–47.

⁵⁰ A. Kowalczykowa, *Motto romantyczne. Na marginesie lektur...*, s. 1–15.

⁵¹ M. Jonca, *Funkcje motta w liryce...*, s. 119–132.

⁵² O milczącej potencjalności motta nadmienia jedynie Genette (motto jako „milczący gest”, zaproszenie czytelnika do interpretacji) – zob.: G. Genette, *Seuils...*, s. 145.

⁵³ E. Feliksiak, *Mowa i milczenie motta...*, s. 87–103.

⁵⁴ Na temat tego rozróżnienia zob.: D. Szajnert, *Intencja i interpretacja*, „Pamiętnik Literacki”, 2000, z. 1.

do sposobu odczytania tekstu. Motto – konkluduje Szajnert – nie tylko wspomaga interpretację tekstu, ale i samo wymaga interpretacji⁵⁵.

W tym krótkim przeglądzie uwzględniłam jedynie najbardziej interesujące ujęcia teorii motto. Pozwala on zilustrować w ogólnym zarysie, jak zmieniał się znaczenie terminu *motto*, począwszy od XVI–XVIII wieku, jak ewoluowało od bardzo ogólnego i mało ostrego w swym znaczeniu pojęcia do jednego z podstawowych znaków intertekstualności.

Summary

EWA SADZIŃSKA

THE CATEGORY MOTTO IN TODAY'S LITERARY STUDIES

In the contemporary literary studies, the category 'motto' has a well-established position, although one often meets an opinion that a uniform theory of universal motto has not been developed yet. This article is an attempt to synthesise the existing findings about the motto. It presents an overview of the most interesting research positions. This allows us to illustrate, in general terms, how the meaning of the motto changed from the sixteenth to the eighteenth century, and how it evolved from a very general blurry meaning to the one representing the main characteristics of intertextuality.

Key words: motto, intertextuality, dialogue, literary studies.

⁵⁵ Zob.: D. Szajnert, *Peryteksty, intencje, interpretacja*, „Zagadnienia Rodzajów Literackich”, 2007, t. XLIX, nr 1–2, s. 35–66.